

Jacqueline Faure Aprosio*

Το ημερολόγιο ταξιδιού του Κωνσταντίνου Ζαφειρόπουλου. Από τον Βόσπορο στις θάλασσες της Νοτίου Αμερικής

Εισαγωγικά

«Έν Μπουένος Άιρες, τη 18ή Ιανουαρίου 1919.

Αυτή είναι η βιογραφία μου από την αρχή του ευρωπαϊκού πολέμου μέχρι το τέλος. Ευρισκόμουν εις την Κωνσταντινούπολη... και βλέποντας ότι δεν ημπορούσα να μείνω περισσότερο ένεκα της στρατολογίας, αναγκάσθην να φύγω διά την Βόρειον Αμερικήν... αναχώρησα από την βασίλισσα των πόλεων εις τας 15 Ιουλίου, το 1914...»

Έτσι αρχίζει το ημερολόγιό του ο Κωνσταντίνος Θ. Ζαφειρόπουλος, από την Καλόλιμνο της Προποντίδας και κάτοικος του Πέραν. Ξεκίνησε από την Πόλη, όπως λέει ο ίδιος, στις αρχές του 20ού αι. με προορισμό τη Βόρεια Αμερική. Μετά από περιπέτειες και ταλαιπωρίες σαν «Τουρκομερίτης» στην Ελλάδα, σαν ναυτικός σε ελληνικά

* ΣΗΜΕΙΩΣΗ ΤΕΤΡΑΔΙΩΝ

Η Ζακλίν Φωρ Απρόσιο είναι ιστορικός.

καράβια, και σαν μετανάστης στο Μπουένος Άιρες, βρέθηκε στη Χιλή, πολύ μακριά από την αρχική του κατεύθυνση. Με τον τερματισμό του Μεγάλου Πολέμου αποφάσισε να γυρίσει στην πατρίδα του, οπότε βάλθηκε να καταγράψει τα διώματά του σ' ένα μικρό τετράδιο, που για χρόνια φύλαγε ένας γιος του¹.

Οι σαράντα πέντε σελίδες του χειρογράφου καλύπτουν το διάστημα από τον Ιούλιο του 1914 μέχρι τον Απρίλιο του 1919, δηλ. από τη στιγμή που σαλπάρει για τον Πειραιά έως το γυρισμό του στην Ευρώπη. Παρ' όλο που το κείμενο παρουσιάζει κενά και δεν έχει ομοιομορφία (αναμειγνύονται αρχαϊσμοί με λαϊκούς τύπους και ισπανικές εκφράσεις)², είναι εύγλωττο, έτσι ώστε να μας σκιαγραφήσει τόσο το ίδιο το πρόσωπο - ευαίσθητο, με πάθος και φιλότιμο - όσο και βασικές πτυχές στη ζωή ενός ανθρώπου, ο οποίος εγκαταλείπει κρυφά το τουρκοκρατούμενο έδαφος ακριβώς μέσα στην περίοδο αιχμής της υπερατλαντικής ελληνικής μετανάστευσης. Το ύφος του ίσως θα μπορούσε να παρομοιαστεί μ' εκείνο του Συναξάρι του Αντρέα Κορδοπάτη, αλλά πρόκειται για κάτι ίσως πιο «εξωτικό»: αναφέρονται και εμπειρίες που έχουν να κάνουν με τη Λατινική Αμερική και αυτό το καθιστά μοναδικό ντοκουμέντο πάνω στο θέμα της ελληνικής διασποράς.

Τι μπορούσε όμως να τον οδηγήσει σ' ένα τόσο απόμακρο μέρος, όπως τη Χιλή; Κατ' αρχήν, η γεωγραφική θέση της αραιοκατοικημένης χώρας, απομονωμένη από τους ορεινούς όγκους του Λος Άνδες, μακριά από τα μεγάλα οικονομικά κέντρα, δύσκολα τραβούσε την προσοχή ενός δυναμει μετανάστη. Τι τον έφερε μέχρι εκεί τότε; Ας συνεχίσουμε λοιπόν με την ανάγνωση του ημερολογίου, του οποίου θα παρουσιάσουμε εδώ αντιπροσωπευτικά χωρία. Στη συνέχεια θα προσπαθήσουμε να κατατοπιστούμε μέσα στο ιστορικό πλαίσιο, επικεντρώνοντας την προσοχή μας στα λιγότερο γνωστά γεγονότα. Για να δούμε τι έχει να μας πει ο Ζαφειρόπουλος (Ζ.)

1. Ο δεύτερος γιος του, ο Theodoro Zafirópulos Stefanides, που γεννήθηκε και ζει στη Χιλή, μου εμπιστεύτηκε το ημερολόγιο του πατέρα του το 1999.

2. Οι επεμβάσεις μας στο κείμενο αφορούν την ορθογραφία και την στίξη. Προσπαθήσαμε όμως να μην αλλοιώσουμε την αυθεντική φωνητική του και γι' αυτό δεν διορθώσαμε λέξεις όπως λ.χ. «έχομε», «αναγκάσθην» κ.λπ.

Το Ημερολόγιο Ταξιδιού

«Το βαπόρι δε που ταξίδευα ονομάζονταν «Σινάη» της εταιρείας Μεσατζερή³...Εφύγαμε...ώρα 7 π.μ. και μετά 5 ωρών ταξείδι φθάσαμε εις Μουδανιάν...Βασίλευμα του ήλιου περνούσαμε κοντά από την Καλόλιμνο, την ποθητή μου πατρίδα, όπου είχα 4 χρόνια να την ιδώ...ένεκα της στρατολογίας των Τούρκων κατά των χριστιανών, και την αποχαιρέτησα, μη γνωρίζοντας πλέον πότε θα ξαναγυρίσω...και να θυμηθώ την μικράν μου νεότη και την ευχάριστην ζωή που είχα περάσει μέχρι των 20 χρονών που έφυγα..Το πρωί φθάσαμε εις τα στενά του Ελλησπόντου και εις τας 4 μ.μ. εφθάσαμεν εις την Σμύρνη, όπου εκείνο το βράδι...περάσαμε πολύ ωραία αλλά δίχως να βγούμεν έξω διότι οι Τούρκοι μας φυλάγανε πως ο γάτος τα ποντίκια...Την άλλην ημέρα...εφθάσαμε εις τον Πειραιά...ώρα 2 μ.μ.

»Εμβήκα εις το βαπόρι διά να ηπάγω εις τας Πάτρας...το βαπόρι που' θελα να ταψιδέψω ονομάζονταν «Κάιζερ Φραγκίσκος Ιωσήφ» της εταιρείας Αυστροαμερικάνας⁴...Την ώρα...που...ήταν έτοιμο ν' αναχωρήσει, επρόφθασε ο πράκτωρ τρεχάτος και μας είπε ότι όποιος είναι για την Αμερική...να βγει έξω διότι τα βαπόρια της αυτής εταιρείας τα επίταξε η αυστριακή κυβέρνησις, διότι είχε κηρυχθεί ο ευρωπαϊκός πόλεμος και ένεκα τούτο...έμεινα εις τον Πειραιά...Έτρεξα...να προσπαθήσω να φύγω με το ελληνικόν ατμόπλοιο «Ο Θεμιστοκλής»⁵...Αλλά όταν πήγα εγώ και είδε ότι το εισιτήριό μου ήτον από την Πόλη, μου είπε...να πάγω στην Πόλη...ενώ αυτός ημπορούσε να τ' αλλάξει, αλλά τα ήθελε από μισά...Αν έκανε το εισιτήριο 120 φράγκα, να με δώσει μόνον τα 60...Βλέποντας ότι αν δώσω τα μισά...δεν με φθάνουν τα ναύλα μετά διά την Αμερικήν, διότι σε 2 ημέρας από 100 φράγκα ανέβη 220...εγώ δεν ήθελα να τον δώσω τίποτε...Αλλά...στην Ελλάδα δεν το' χουν σε καλό αν δεν αδικήσουν τον άλλον ή αν δεν τον κλέψουν και τα μάτια του ακόμη...διότι εκεί είνε η πηγή της ψευτιάς, κλεψιάς, κατεργαριάς, μπαγαποντιάς και πείνας και άγιος ο Θεός...Έλεγε ότι πρέπει να πάγω στην Πόλη...αυτό δε ήτο αδύνατον...δεν ημπορούσα...διότι ήμουν χαμένος...Μου είπαν να πάγω...εις την Εισαγγελεία των Εφετών...επήγα...αλλά εις μάτην...Είπα ότι εγώ νόμιζα ότι στην Ελλάδα υπάρχουν νόμοι

3. Μεσατζερή, δηλ. Messageries Maritimes.

4. Αυστροαμερικάνα, δηλ. Austro-American Lines. Ένωσε απευθείας την Πάτρα με τη Νέα Υόρκη και την προτιμούσαν οι περισσότεροι μετανάστες.

5. «Ο Θεμιστοκλής» ανήκε στην Εθνική Ατμοπλοΐα της Ελλάδος των Αφών Εμπειρίκου.

καλοί...αλλά...εδώ δεν υπάρχει ούτε νόμος, ούτε πίστις...

«...εγώ...έμεινα εις τον Πειραιά με δίχως δουλειά και με ολίγα λεπτά. Τότες αποφάσισα να πιάσω καμμιά δουλειά...Αλλά...εκείνες ταις ημέραις ήτον σε άσχημη κατάσταση οι εργασίες και...έκλεισαν πολλά εργοστάσια...Τότες ήτο και ο διωγμός των Ελλήνων της Μικράς Ασίας και έρχονταν εις τον Πειραιά...ήτο μια απελπισία όπου δεν ήξευρα τι να κάμω. Κατήντησε μέσα...από την πληθώρα του κόσμου και της δυστυχίας να πεθαίνουν 2 ή 3 την ημέραν από την πείνα...

«Πήγαμε...εις την Σαλαμήνα...αλλά ανωφελώς...Την άλλην ημέραν ήτο η 15η Αυγούστου, δηλ. της Παναγίας...πήγαμε εις την Ελευσίνα και εκεί τίποτες. Έπειτα γυρίσαμε πάλι εις την Σαλαμήνα...εις τον Ναύσταθμον...Όταν βγήκαμε εις την σκάλα...μας είπαν ότι είμεθα Βούλγαροι και μας πήγαν...ως κατασκόπους. Μας παρουσίασαν εις τον διοικητήν, ο οποίος...κατάλαβε τι άνθρωποι είμεθα...επέπληξε τον σκοπό και του είπε ότι εμείς είμεθα καλύτεροι Έλληνες και απ' εκείνον ακόμη. Έπειτα...μας έδωσε εις τον σκοπόν διά να...ρωτήξει σε όλα τα εργοστάσια διά να μας έβρη δουλειά...δεν είχε πουθενά εργασίαν...Φύγαμε...άπρακτοι...περάσαμε πλησίον της αποθήκης των καρβούνων όπου ήτον οι εργάτες με κοντρατίστα τους⁶...συμφωνήσαμε ευθύς...Διά να μην χάσομε...τη δουλειά κοιμηθήκαμε εκεί κοντά εις μίαν αποθήκη. Το πρωί...πρώτοι είμεθα εμείς...διότι νομίζαμε ότι ήτον χαλβάς...Όταν αρχίνησε...η εργασία...μας εφάνη καλά, έπειτα ολίγον κατ' ολίγον μας πονούσαν τα πόδια, οι ώμοι, όπου τα τελευταία ολίγο έλειψε να τα παρατήσομε. Ευπόλυτοι...μες ταις πέτρες, μ' ένα ζεμπίλι με 80 κιλά κάρβουνο εις την πλάτη...Όταν βράδιασε...πήγαμε...σ' ένα καφενεϊόν όπου σύχναζαν οι εργάτες...Ητο κι' ένας από τη Χηλή της Μαύρης Θάλασσας...αυτός είπε ότι την Δευτέρα το πρωί να είμεθα εις τον Ναύσταθμον, διότι οι ιατροί εξετάσανε τους εργάτας και εύραν πολλούς ασθενείς...Αφού μας κοίταξε ο ιατρός μας έδωσαν εργασίαν προς 4 δρ. την ημέραν, αλλά μας κόβανε 25 λεπτά την ημέραν...διά το νοσοκομείον και το Σάββατο και Δευτέρα από μισό μεροκάματο, και τα πράγματα πολύ ακριβά...Ένεκα τούτο και ένεκα που μαλώναμε καθήμερα με τους κουλουριάτας, διότι μας φώναζαν «γιαορτουβαφτισμένους»...αναγκάστην να φύγω...Επήγα εις τον Πειραιά με απόφασην να μπαρκάρω...και ίσως ημπορέσω και ετετελέσω τον πόθον μου, δηλ. να πάγω εις την Αμερικήν.

6. Κοντρατίστα, από τα Ισπανικά *contratista* = εργολάβος.

«Επήγα λοιπόν εις ένα μεσίτην ονομαζόμενον Βλαστόν, ο οποίος... με μπαρκάρισε με το ελληνικό ατμόπλοιο «Έλλην Εμπειρικός», ως ανθρακούς προς 70 δρ. τον μήνα. Φύγαμε... εις την Θεσσαλονίκην διά να ξεφορτώσει το σιτάρι... και όταν φύγαμε διά την Αγγλίαν, ήτο ημέρα Δευτέρα και εις τας 4 Νοεμβρίου... και μετά 5 ημερών ταξειδι φθάσαμε εις το Αλγέριον... Εις τας 16 του ίδιου μηνός φθάσαμε εις το Κάρδιφ... - μπαρκάρισα με το ατμόπλοιο «Κωνσταντίνος Εμπειρικός», ως ανθρακούς, προς 100 δραχμάς τον μήνα. Φύγαμε... διά την Νεάπολιν της Ιταλίας, όπου... εις τον κόλπον Λεών⁷, μας βρήκε μια φουρτούνα, όπου ολίγο έλειψε να βουλιάζωμε... Όταν γυρίσαμε στην Αγγλίαν, από ανθρακούς πέρασα θερμαστής, προς 130 δρ. τον μήνα. Το δεύτερο δε ταξειδι πήγαμε εις το Λιβόρνο, όπου στο γυρισμό... εκινδινεύσαμε εις τα παράλια της Αγγλίας... ποδίσαμε, μας πήραν τα ρεύματα και η φουρτούνα και μας έριξε πλησίον σ' έναν κάβον όπου φοντάραμε... Την 4η ημέραν ησύχασε λιγάκι η θάλασσα... τηλεγράφησαν εις το Λονδίνο και τη 5η ημέραν ήρθε ο ιδιοκτήτης... μ' ένα ρυμουλκό και μας πήγε εις το Φάλμουθ...

«... εις το Κάρδιφ μπαρκάρισα με άλλο ελληνικό, ονομαζόμενον «Σαλαμήνα Ηθάκης» και ήτο διά το Μπουένος Άιρες με 6 1/2 λίρας τον μήνα. Φύγαμε... εις τας 9 Μαρτίου 1915... και φθάσαμε εις το Μπ. Άιρες εις τας 16 Απριλίου... κάναμε 38 ημέρας... Όταν... πάτησα χώμα της Αμερικής, αμέσως ξεμπαρκάρισα... εις τας 18 Απριλίου... διά να λάβουν τέλος τα ταξειδία της θαλάσσης...

«... όταν βγήκα εις το Μπ. Άιρες όλα μου τα λεπτά ήτον 237 δρ... Εις τας 12 Μαΐου... εορτάζουν δε την ελευθερίαν τους... κάμουν φιέστα μεγάλη. Εμείς δε... ελάβαμε με τον αδελφόν μου ένα γράμμα και δι' αυτό ήπιαμε ολίγη σερβέσα⁸... ήρθαν κι' άλλοι πατριώτες... γενίκαμε όλοι 12... είπαμε... τα λεπτά... να τα δώσομε εις τον «Γρεκό» που ήτον εκεί πλησίον... αλλά εκεί ήτον άλλη παρέα όπου είχαν προηγούμενα με τους συντρόφους μας και δι' αυτό αρχίνησαν να βρίζουν... οι άλλοι ευθύς έτρεξαν έξω εις το μαγαζί ενός ράπτου που ήτον μαζί με αυτούς και πήραν μαχαίρια, πιστόλια, ψαλίδια για να μας χτυπήσουν... Όταν... πηγαίναμε εις το σπίτι, αυτοί είχαν πιάσει ταις γωνίαις και φωνάζανε... Ήρθε ένας πάκος⁹... να μας κοιτάξει μην έχομε άρματα... δεν μας ήυρε τίποτε... αλλά... μας είπε να τον ακολουθήσομε εις την πολισία... Όταν περνούσαμε

7. Εις τον κόλπον Λεών, εννοεί τον κόλπο της Λυών στις γαλλικές ακτές.

8. Σερβέσα, από τα Ισπ. cerveza = ζύθος.

9. Πάκος, από τη χιλιανή έκφραση paco = μπάτσος.

από το σπίτι του ράφτου...τους είπα...νά' ρθουν και οι άλλοι...Τότες... τράβηξαν άλλος εδώ και άλλος εκεί. Ο αδελφός μου δε...τον πιάσανε να τον πάνε...εις την πολισία. Εμβήκα...στη μέση διά να τον γλιτώσω...επρόφθασαν και άλλοι βιγιλάντες¹⁰...πήγαν και εμένα μαζί...Καθήσαμε εις την φυλακή έως την άλλην ημέραν το πρωί. Έπειτα...μας έβαλαν εις ένα κάρο σκοτεινό, όπως βάζουν τους κακούργους, και μας πήγαν σε άλλη φυλακή...Την νύχτα μας έκλεισαν εις μίαν κάμαρη, που δεν χωρούσαν 10, μας χώρεσε 20, όπου περάσαμε όλη την νύχτα στο πόδι διότι δεν ημπορούσαμε να καθήσομε. Όταν ξημέρωσε...μας πήγαν εις το Δικαστήριον...και τοσκοπίσαμε όλο, και το βράδι μας απόλυσαν. Όταν βγήκα έξω και είδα ότι ήμουν ελεύθερος, νόμιζα ότι ξαναγεννήθηκα, διότι δεν είχα κάμει στη ζωή μου φυλακή. Πρώτη φορά...εις την Αμερική, όπου είχα μόνον 30 ημέρας εκεί, δίχως να ξεύρω γλώσσα να ομιλήσω και με δίχως αιτία...

«Έπειτα...προσπάθησα διά να εύρω εργασία, αλλά εις μάτην...διότι εργασίες δεν υπήρχαν. Η μόνη εργασία...ήταν μια φάμπρικα του νερού...και εκεί το καθαρίζανε. Αλλά...δεν υπήρχε ελπίδα...διότι κάθε ημέραν περιμέναμε έξω από αυτό το εργοστάσιο περισσότεροι από 200 άνθρωποι, και όταν άνοιγε ο πορτέρος...τρέχαμε όλοι, όποιος προφθάσει...Και εκεί έβλεπες καυγάδες...μερικές φορές έπεφτε και ξύλο...Εις την δημαρχίαν...χρειάζονταν ανθρώπους διά να σκοπιζονε τους δρόμους. Έτρεχαν...όλοι οι εργάτες εκεί... Εγώ δε είπα...ότι προτιμώ να γυρίσω εις την Ευρώπην...Ωραία εργασία να είσαι και στην Πόλη αρραβωνιασμένος και να σε γράψει η μικρή και να σε ρωτά τι εργασία κάνεις κ' εσύ να της απαντήσεις ότι είσαι σκοπιδιάρης!... Επήγα...εις το πόρτο, όπου ήτον ένα βαπόρι ελληνικό διά την Αγγλίαν και συμφώνησα διά να πάγω μαζί ως θερμαστής...Γύρισα εις το σπίτι...αλλά όταν περνούσα από το καφενεϊόν που είχα τη σύστασή μου...ο καφετζής...μου' δωσε ένα γράμμα από τη Χιλή, όπου ήτον τα ξαδέλφια μου... Έγραφε δε το γράμμα αν ξεύρω την τέχνην ψωμάς, να πάγω αμέσως. Την άλλην ημέραν...αντίς να φύγω διά την Ευρώπη, έφυγα διά την Χιλή.

«Έφυγα από το Μπ. Άιρες...Κάθησα δε εκεί 64 ημέρας, δίχως να εργασθώ μίαν ημέραν. Έφυγα...εις τας 4 Ιουλίου 1915, ημέρα Κυριακή και ώρα 6 μ.μ. και την άλλην ημέραν το πρωί...φθάσαμε εις το Μοντεβίδεο της Ουρουγουάης...Εκεί...μπαρκάραμε μ' ένα βαπόρι εγγλέζικο, ονομαζόμενον «Ορίτα». Φύγαμε...από το Μοντεβίδεο εις τας 6 του ίδιου μηνός και μετά 2 ημερών ταξειδί φθάσαμε εις τας Ίσλας

10. Βιγιλάντες, από τα Ισπανικά vigilante = φύλακας.

Μαλβίνας¹¹ ...Και μετά 2...ημερών... φθάσαμε εις ένα πόρτο όπου είναι το πιο μακρυνότερο μέρος του κόσμου, εις ένα στενό μέρος όπου από την μια μεριά είναι η Παταγονία, όπου είναι...το πόρτο...ονομαζόμενον Πουνταρένας, και από την άλλην την μεριά είναι η Τέρα δε Φόιγ¹², εις το ελληνικόν Γη του Πυρός...Περάσαμε ένα στενό ονομαζόμενον Μαγαγιάνες¹³, όπου διήρκησε 38 ώρας. Ήτο δε τόσο στενό έως που χωρούσαν δύο βαπόρια να περάσουν. Ήταν...ένα πανόραμα να' βλέπες εκείνα τα χιόνια εις τα βουνά και εκείνα τα δάση, τα χιονισμένα. Νόμιζες ότι ήτον ένα θαύμα. Και ήλιος εκείνη την εποχή εκεί βγαίνει μόνον 3 ώρας...Εκεί δε είναι και άγριοι άνθρωποι¹⁴...Μετά 5 ημέρας φθάσαμε εις ένα πόρτο ονομαζόμενον Κορονέλ...Έπειτα πήγαμε εις το Ταλκαουάνο¹⁵...Μετά άλλες 2 ημέρας ταξείδι φθάσαμε εις το Βαλπαραΐσο, το πρώτον πόρτον της Χιλής. Εκεί δε ήτο ένας εξάδελφός μου όπου είχε ξενοδοχείον και ήρθε μέσα εις το βαπόρι διά να εύρη επιβάτας...την άλλην την ημέραν...μπαρκάρισα με άλλο βαπόρι ονομαζόμενον «Φλώρα» και έφυγα διά την Αντοφαγάστα...Σε 24 ώρας φθάσαμε εις το Κοκίμπο¹⁶, όπου είδα ένα πράγμα που δεν θα το ξεχάσω καμμία φορά, διότι...εκεί είχαν έρθει τόσοι επιβάται, που δεν είχε μέρος να πατήσεις. Κατήντησε και μαζί με τα ζώα να κοιμώνται άνθρωποι... Μετά 2 ημερών ταξείδι φθάσαμε...

«Έφθασα εις Αντοφαγάστα 22 Ιουλίου 1915...Όταν βγήκα...βρήκα τον εξάδελφόν μου, ο οποίος με είχε γράψει...και μετά ευρήκα και άλλους πολλούς ομογενείς, όπου όλοι ήτον καλώς εγκατεστημένοι...Αρχίνησα δουλειά εις την «Παναδερίαν Ιντερνασιονάλ»¹⁷, όπου την είχαν 13 Έλληνες...Εκεί υπέφερα...διότι την γλώσσα δεν την ήξευρα και οι εργάται όλοι με κοροϊδεύανε. Αλλά εγώ εντός ολίγου καιρού έμαθα...και περνούσα ζωή καλή...Σ' εκείνο το αναμεταξύ που εργάστηκα εγώ, 4 μήνες...είχα καμιά πεντακοσαριά πέσα¹⁸ διά να στείλω εις την πατρίδα, που χρωστούσα...

«Έπειτα...εργάστην ολίγον ακόμη...εις την παναδερίαν και μετά πήρα

11. Ίσλας Μαλβίνας, δηλ. τα νησιά Φώκλαντ, στον Ατλαντικό, περ. στον παράλληλο 50.

12. Πουνταρένας (Punta Arenas), περ. στον παράλληλο 53.

13. Μαγαγιάνες (Magallanes), εννοεί τα Στενά του Μαγγελάνου.

14. Άγριοι άνθρωποι. Ίπήρχαν κυνηγοί θαλάσσιων ειδών της φυλής Alakaluf.

15. Κορονέλ (Coronel), στον παράλληλο 37. Ταλκαουάνο (Talcahuano)

16. Κοκίμπο (Coquimbo), περ. στον 30ό παράλληλο.

17. Παναδερία, από τα Ισπ. panadería = αρτοποιείο.

18. Πέσα, το χιλιανό νόμισμα (peso).

ένα καρετόνι¹⁹ διά να μοιράζω ψωμί εις τα σπίτια...Βλέποντας δε ότι ο πόλεμος έκλεινε...είχα αποφασίσει να φύγω αμέσως όταν τελειώσει...

«Κάθησα εις την Αντοφαγάστα 3 χρόνια και 5 μήνας...Έφυγα εις τας 22 Δεκεμβρίου 1918...πήγα εις το Σαντιάγο...είχα δε και έναν φίλον μου μαζί... Φύγαμε από το Σαντιάγον εις τας 31 Δεκεμβρίου...εις τας 7 μ.μ. και εις τας 12 φθάσαμε εις το Λος Άνδες²⁰, δηλ. την ώρα που έμβαينه το νέοέτος 1919...Το πρωί, εις τας 8 φύγαμε...και εις τας 2 μ.μ. φθάσαμε εις τα σύνορα της Χιλής-Αργεντινας. Εκεί λοιπόν μας κατέβασαν όλους και μας βρέξανε από σπίρτο και μας είδε και όλους ο ιατρός...Ο σταθμός ονομαζόταν Λας Κουέβας και είναι το υψηλότερο μέρος που βγαίνει το τρένο και περνά τας κορδιλιέρας δε Λος Άνδες²¹. Είναι...όλα τα βουνά χιονισμένα και κάτω εις την γραμμή υπήρχαν χιόνια...δεν ημπορούσαμε να υποφέρουμε το κρύο. Και περιμέναμε...άλλη μηχανή...Εκεί...έρχεται είδηση ότι...χάλασε η γραμμή...περπατήσαμε 2 ώρας...Μας βάλανε σε κάτι φορτηγά βαγόνια, εκεί που βάζουν τα ζώα...Αλλάξαμε τρένο και...εις τας 12 της νυχτός, φθάσαμε εις την Μενδόζα...Την άλλην ημέραν...φύγαμε...εις την 1 μ.μ. και φθάσαμε εις το Μπ. Άιρες εις τας 4 Ιανουαρίου, ημέρα Σάββατο και εις τας 3 μ.μ...

«...και ας έρθομε εις την απεργίαν...από την ημέρα που βγήκα εις το Μπ. Άιρες είχε αρχίσει μία απεργία όπου δεν είχα ιδεί σε κανένα μέρος του κόσμου. Είχαν σταματήσει όλες οι εργασίες. Έβλεπες το Μπ. Άιρες ωσάν νεκρό. Δεν ημπορούσες να βγεις εις το δρόμο...δεν εργαζόνταν ούτε τραμβίες²², ούτε αμάξια, ούτε τίποτε. Έβλεπες την πολιτεία τυλιγμένη μεσ' τη θρώμα...δεν ημπορούσες να περάσεις από τους δρόμους από τη μύγα, και από το σκολήκι...Μας είχε καταλάβει ο φόβος και ο τρόμος, διότι ακούγαμε ημέρα και νύχτα πυροβολισμούς και πολέμους...Η κυβέρνησις...προσεκάλεσε στρατόν από τας επαρχίας, όπου κατέστειλε την απεργίαν...είχαν σκοτωθεί 3.000 κόσμος εις 8 ημέρας...

«...αφού τελείωσε η γενική απεργία, αρχήνισε η απεργία του λιμένος... Και...είχαμε βγάλει το εισιτήριο με το ισπανικό ατμόπλοιον «Ινφάντα Ισαβέλ δε Βορβόν» και αφού το περίμενα μέχρι 1 1/2 μήνα, αναγκάσθη να το επιστρέψω πίσω...Γύριζα κάθε ημέρα εις την ακρο-

19. Καρετόνι, από τα ισπ. *carreton* = αμάξα.

20. Λος Άνδες (Los Andes), πόλη βόρεια του Σαντιάγο. Οδηγεί στα σύνορα με την Αργεντινή.

21. Λας Κουέβας (Las Cuevas), 3.848 ψψ. Κορδιλιέρας δε Λος Άνδες, από τα ισπ. *cordillera de Los Andes* = οροσειρά των Άνδεων.

22. Τραμβίες, από το ισπ. *tranvia* = τραμ.

θαλασσιά και βλέποντας μην φεύγει κανά βαπόρι και δεν το προφθάσω, αλλά ανωφελώς. Και νόμιζα πως ήμουν σε κανένα έρημο νησί, όπου δεν περνά καμμία φορά βαπόρι, και ενθυμόμουν την ιστορίαν του Ροδινσώνος, που την διάβαζα εις το σχολείον όταν ήμουν παιδί, που είχε ναυαγήσει εις ένα ακατοίκητο νησί...Αλλά εδώ που ήμουν εγώ είναι το πρώτο πόρτο της Νοτίου Αμερικής, με πληθυσμόν 3.500.000! Και εις τόσην πρόοδον που βρίσκειται η ναυτιλία και εν τοσούτω συμβαίνουν ακόμη αυτά...!

«...έφυγον...εις τας 11 Ιανουαρίου²³ [sic] και εις τας 12 ευρέθην εις το Μοντεβίδεο. Εκεί...ήτον 3 βαπόρια γαλλικά, αλλά ήταν και τα τρία γεμάτα...είχε βαπόρι μετά 2 μήνας...Αλλά εις το καφενειόν...άκουσα ότι ένα βαπόρι περουάνικο θέλει θερμαστάς και δεν ημπορεί να βρει...το βαπόρι πήγαινε εις το Σάντος της Βραζιλίας...Επήγαμε εις τον καπετάνιο, ταιριάσαμε και το ίδιον θράδι αναχωρήσαμε από το Μοντεβίδεο...ημέρα Πέμπτη, 13 Φεβρουαρίου και ώραν 7 μ.μ...Την πρώτη θάρδια την πέρασα καλά, την δεύτερη μέτρια, την τρίτη την έκαμα μισή...την τέταρτη δεν εσηκώθη καθόλου...μου είχαν πρηστεί τα χέρια μου, πιάστηκαν τα πόδια και όλο το κορμί...Φθάσαμε εις το Σάντος...ο μηχανικός μου [είπε] να...τους βοηθώ εις την μηχανήν, αλλά δίχως να πληρώνομαι και έτσι...κάθησα...Και μετά...24 Φεβρουαρίου...αναχωρήσαμε για το Ρίον Ιανέρον. Φθάσαμε δε εκεί εις τας 25...Αναχωρήσαμε εις τας 29...και εις τας 13 Μαρτίου φθάσαμε εις τας νήσους του Κάβο Βέρδε²⁴...Αναχωρήσαμε εις τας 15...και μετά 6 ημέρας περάσαμε τας Κανάριους Νήσους. Και όταν μας έλειπαν 150 μίλια να φθάσουμε εις το Γιβραλτάρ, λάβαμε ένα τηλεγράφημα και μας έλεγαν να προσέχομε πολύ διότι είμεθα μέσα σε μίνας φλοτάντες²⁵. Ο φόβος και ο τρόμος που είχε καταλάβει όλο το πλήρωμα ήτον απερίγραπτος...

«Φθάσαμε εις το Γιβραλτάρ υγιείς...εις τας 22 Μαρτίου...Αναχωρήσαμε εις τας 28...διά την Σέτα της Γαλλίας...Περάσαμε...[το] Γιβραλτάρ...φοβόντας μην τυχόν και χτυπήσομε σε καμμία μίνα...Την πρώτη Απριλίου φθάσαμε...Μας έστειλαν εις την Μασσαλιαν...φθάσαμε δε εκεί εις τας 5 του Απριλίου...Όταν...ρώτηξα διά βαπόρι, μου είπαν ότι δεν ξεύρουν...Έτρεξα...σε όλα τα πρακτορεία...Μετά έμαθον ότι μερικοί Έλληνες εκμεταλλευταί...είχαν συμφωνήσει με τους πράκτορας και με τον κ. πρόξενον και όταν ήτον κανά βαπόρι...αγόραζαν αυτοί όλα τα

23. Εις τας 11 Ιανουαρίου, εννοεί τις 11 Φεβρουαρίου.

24. Κάβο Βέρδε (Cabo Verde), δηλ. το Πράσινο Ακρωτήριο.

25. Μίνας φλοτάντες, από το ισπ. minas flotantes = επιπλούμενες νάρκες.

εισιτήρια και μετά τα πωλούσαν...όπως θέλανε αυτοί. Κατήντησε να τα πουλάνε μέσα εις τους δρόμους και εις τα καφενεία, όπως πουλούν τη λοταρία εις την Ελλάδα...Επήγα εις το προξενείον...Αυτός μ' έδιωξε και μου είπε ότι αυτός δεν είναι υπουργός διά να ξεύρει πότε έρχεται βαπόρι και πότε φεύγει...Και έτσι...εις τας εφημερίδας...είδον ότι φεύγει διά τον Πειραιά ένα ρουμάνικο...και έβγαλα εισιτήριο προς 350 φράγκα, τρίτη θέσης, και μετά 1 ημέραν ανέβη 375, διότι περίμενε πολύς κόσμος διά να φύγει και βαπόρια δεν υπήρχαν...»

Παρατηρήσεις και Σχόλια

1) Μόνο μεταξύ του 1906-1915 αναχώρησαν στις Ηνωμένες Πολιτίες 236.000 Έλληνες, και απ' αυτούς το ένα πέμπτο προερχόταν από την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Εκεί, η άνοδος του τουρκικού εθνικισμού -ειδικά μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους- προκάλεσε το δυσμενές κλίμα που ώθησε χιλιάδες υπηκόους στην παράνομη αποδημία. Αλλά και μέσα στον ελλαδικό χώρο αποθαρρυντικές καταστάσεις επίσης συνέτειναν στο μεταναστευτικό ρεύμα. Πρώτα απ' όλα από οικονομική άποψη: στις γενικές δαπάνες, που είχαν διογκωθεί λόγω των νέων προσαρτημένων περιοχών και της αποκατάστασης των προσφύγων, προστέθηκαν έκτακτα πολεμικά έξοδα, ενώ μεταξύ 1914-1918 οι τιμές τετραπλασιάστηκαν. Ας θυμηθούμε το μεροκάματο του Ζ. στην Ελευσίνα, ελαττωμένο από τις περικοπές και τις υψηλές τιμές των προϊόντων.

2) Μια επιπλέον όψη που αντανακλάται στο κείμενο είναι αυτή της εκμετάλλευσης των μεταναστών από ταξιδιωτικούς πράκτορες και «μεσίτες», καθώς και η απουσία της κρατικής επίβλεψης πάνω στο θέμα αυτό. Μια και τα σχέδιά του είχαν ματαιωθεί, ο ίδιος προσκρούει τόσο στην πονηριά μερικών οι οποίοι στοχεύουν να βγουν κερδισμένοι σε βάρος του (του προσφέρουν τη μισή επιστροφή των ναύλων), όσο και στην ανετομότητα των δικαστικών Αρχών (μάταια αποτάθηκε στην Εισαγγελεία Αθηνών). Όλα αυτά λοιπόν, μαζί με την ανεργία, το οδυνηρό θέαμα των προσφύγων και την χάλιστη εικόνα που αποκόμισε ο ίδιος από τους Ελλαδίτες, δικαιολογούσαν απόλυτα τον «πόθο» του να φύγει.

3) Ο Ζ. ήρθε στο Μπ. Άιρες το 1915. Τότε η πόλη είχε πληθυσμό 2.981.043 σε σύνολο 7,9 εκατομμύρια, μόνο που από τους 4 κατοίκους οι 3 ήταν ξένοι. Από το 1857 μέχρι το 1920 η χώρα ήταν η δεύτερη μετά τις Η.Π.Α. με τον υψηλότερο δείκτη υπερπόντιας μετανάστευσης: 5,5 εκατομμύρια άτομα, με ξέχωρους τους Ιταλούς

(2.341.126) και τους Ισπανούς (1.602.752). Φυσικά, η κατασκευή ειδικών ξενώνων για τους άπορους ταξιδιώτες έγινε απαραίτητη, αλλά μόλις το 1911 ολοκληρώθηκαν τα έργα του οριστικού «Ξενοδοχείου των Μεταναστών» (Hotel de Inmigrantes). Καθοριστική στιγμή για την Αργεντινή αποτέλεσε η περίοδος 1880-1916, κατά την οποία μεταμορφώθηκε δημογραφικά, γιατί το μεταναστευτικό φαινόμενο όχι μόνο συνέβαλε στην οικονομική ανάπτυξη και την αστικοποίηση της χώρας, αλλά και στη δημιουργία μιας συλλογικής ταυτότητας, βαθιά κοσμοπολίτικης και μοναδικής.

4) Η ελληνική παρουσία στην Αργεντινή γίνεται αισθητή από τις αρχές του 20ού. αι. αν και ποτέ τόσο πολύ όσο άλλες εθνικότητες: μεταξύ 1882-1929 σημειώθηκαν γύρω στις 10.000 αφίξεις ομογενών. Οι περισσότεροι έμεναν στην πρωτεύουσα, συσπειρωμένοι σε συνοικίες όπως τη Νέα Πομπεία και το Παλέρμο. Το 1905 έφτασε ο πρώτος Έλληνας ιερωμένος, ενώ το 1908 ιδρύθηκε ο «Ελληνικός Σύνδεσμος», το πρώτο οργανωμένο σώμα Ελλήνων σ' όλη την Λατινική Αμερική. Ακολούθησαν πάμπολλες οργανώσεις, συνήθως τοπικιστικού και εφήμερου χαρακτήρα, αλλά και με διαφορετικούς πολιτικούς προσανατολισμούς. Από εκείνες που άντεξαν στο χρόνο, αναφέρουμε ενδεικτικά: «Αλληλοβοηθητικό Σύλλογο Αγ. Δημήτριο» (1918), «Μορφωτικό Σύλλογο το Πανελλήνιον» (1925) και την «Ελληνική Κοινότητα Μπουένος Άιρες» (1928). Οι έντονες αντιπαραθέσεις της εκεί ομογένειας εκφράστηκαν από τον εξίσου εφήμερο παροικιακό Τύπο, όπου η εφημερίδα «Πατρίς» αποδείχτηκε η μακροβιότερη (1924-δεκ. 1970).

5) Παράλληλα, όμως, με τα ογκώδη ποσοστά μεταναστών που έμπαιναν στην Αργεντινή, υπήρχε και το αντίθετο ρεύμα και οι ομογενείς δεν ήταν η εξαίρεση: το 1914 είχαν απογραφεί 5.716 Έλληνες, αλλά έως το 1920 εγκατέλειψαν τη χώρα πάνω από 3.000. Τα δημόσια έργα και ο κατασκευαστικός τομέας απορροφούσαν το εργατικό δυναμικό, ωστόσο, οι αναστατώσεις που προκάλεσε στη διεθνή αγορά ο Μεγάλος Πόλεμος είχαν ως αντίκτυπο στην ασταθή οικονομία της χώρας, την ανεργία και τη συνεχή άνοδο του κόστους ζωής: μεταξύ 1914-1918 ο πληθωρισμός ήταν της τάξης του 76%.

6) Η Χιλή, τώρα, σαν τόπος αποδοχής μεταναστών συνιστούσε εναλλακτική λύση, ειδικά για όσους δεν έβλεπαν προοπτικές στις γειτονικές χώρες. Παρ' όλο που το ζήτημα της έλλειψης πληθυσμού και της ανάγκης να προσελκυστούν ξένοι απασχόλησε τα λατινοαμερικανικά κράτη ήδη στην αυγή της ανεξαρτησίας τους, δηλ. από το πρώτο μισό του 19ου αι., μιας και έπρεπε να εκσυγχρονιστούν και να εποίκιστούν οι

πρώην ισπανικές αποικίες, η Χιλή, αντίθετα με την Αργεντινή, δεν ανέπτυξε ένα επαρκές νομικό πλαίσιο για τον σκοπό αυτό. Η περιορισμένη μετανάστευση και η υπεροχή της ελεύθερης έναντι της σχεδιασμένης ήταν απόρροια της κατάστασης. Στο διάστημα 1850-1894, για παράδειγμα, στη Χιλή ήρθαν μόλις 34.000 μετανάστες, ενώ στην Αργεντινή ξεπερνούσαν ήδη το ένα εκατομμύριο.

7) Εντούτοις, η ανεπάρκεια αυτή δεν σήμαινε ότι η χιλιανή κυβέρνηση δεν ακολουθούσε επιλεκτικά κριτήρια, που αφενός ευνοούσαν τον ερχομό συγκεκριμένων εθνικών ομάδων (Βορειοευρωπαίων) και αφετέρου συμμορφώνονταν στις κοινωνικοπολιτικές συγκυρίες. Μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση λ.χ. και την έξαρση των εργατικών κινητοποιήσεων στη Λατινική Αμερική, η μεταναστευτική πολιτική στη Χιλή έγινε αυστηρότερη. Μην ξεχνάμε ότι το ευρωπαϊκό μεταναστευτικό στοιχείο μπορούσε και έπαιζε σημαντικό ρόλο.

8) Στην Αργεντινή πάλι η κορύφωση των κινητοποιήσεων έλαβε χώρα το 1919, με 367 απεργίες και τη συμμετοχή 309.000 εργατών. Τα σοβαρότερα γεγονότα συνέβησαν στο Μπ. Άιρες, μεταξύ 3 και 11 Ιανουαρίου. Ο Ζ. θρέθηκε εκεί ξανά και τα είδε. Πρόκειται για την «Τραγική Εβδομάδα», κατά την οποία το νότιο μέρος της πρωτεύουσας μετατράπηκε σε πραγματικό πεδίο μάχης, ανάμεσα σε εργάτες και την αστυνομία, ενώ προς το τέλος κλήθηκαν δυνάμεις του στρατού και του ναυτικού. Το ημερολόγιο μας μιλάει για πυροβολισμούς μέρα και νύχτα, απουσία συγκοινωνιών, για το θέαμα των σκουπιδιών - ήταν καλοκαιρί - ακόμη και για 3.000 νεκρούς. Ο ακριβής αριθμός των νεκρών αγνοείται μέχρι σήμερα και κυμαίνεται μεταξύ 700 και 1.300, ενώ των τραυματιών ήταν τουλάχιστον 4.000. Η απεργία των λιμενεργατών είχε αρχίσει πριν και όχι μετά τα βίαια επεισόδια, όπως νόμιζε ο Ζ., και το ίδιο ίσχυε για τους σιδηροδρόμους. Τα γεγονότα αυτά τα διαδέχτηκαν έντονη ξενοφοβία, ομαδικές συλλήψεις «ξένων αναρχικών» (ειδικά Ρωσοεβραίων) και απελάσεις.

9) Όπως και να είχαν τα πράγματα η Χιλή δέχτηκε τους περισσότερους μετανάστες στην περίοδο 1880-1930. Με τη λήξη του Πολέμου του Ειρηνικού (1883) και την προσάρτηση από το κράτος πελώριων εκτάσεων στην έρημο της Ατακάμα, πλούσιες σε φυσικά λιπάσματα και ορυκτά, αρχίζει η ανάπτυξη σε μεγάλη κλίμακα της βιομηχανίας των νιτρικών αλάτων, η οποία συνοδεύεται από πρωτοφανείς μετακινήσεις εγχώριων και ξένων, κάθε εθνικότητας, προς τις νέες επαρχίες (Ταραπακά και Αντοφαγάστα) σε αναζήτηση γρήγορου πλουτισμού. Έτσι, οι «καραβιές» προς βορρά ήταν συνηθισμένο φαινόμενο,

ακριδώς όπως το έζησε ο Ζ. όταν στο Κοκίμπο ένα πλήθος κατέκλυσε το πλοίο που ταξίδευε με προορισμό το λιμάνι της Αντοφαγάστα.

10) Την εποχή που έφτασε ο Ζ. στη Χιλή, στη δεκαετία του 1910, αυτή είχε 3,5 εκατομμύρια κατοίκους. Η συγκεκριμένη περιοχή, η Αντοφαγάστα, ζούσε την πλήρη οικονομική της άνθηση, με άξονες την εκτεταμένη εξόρυξη του νιτρικού νάτριου και την κατασκευή έργων υποδομής. Η ευρεία αγορά εργασίας από την αρχή επανδρώθηκε σε υψηλό βαθμό από ξένους υπηκόους, οι οποίοι σχημάτισαν πολυάριθμες παροικίες, όπως οι Βρετανοί και οι Κροάτες. Οι Έλληνες, από την πλευρά τους, φτάνουν ομαδικά στη χώρα από τη δεκαετία του 1910 και συγκεντρώνονται σχεδόν αποκλειστικά στην επαρχία αυτή. Στην πλειοψηφία πρόκειται για άτομα από τη Λακωνία, τα Κύθηρα-Αντικύθηρα, τη Μικρά Ασία και την Α. Θράκη, τα οποία, έχοντας εκεί συγγενείς ή γνωστούς, μας δίνουν την παραδοσιακή εικόνα της αλυσιδωτής μετανάστευσης. Ανάμεσά τους συναντάμε πωλητές νερού - νεοφερμένους -, υπαλλήλους και επιχειρηματίες, συνδεδεμένους με την παραγωγή και την πώληση βασικών ειδών τροφοδοσίας, ειδικά αρτοποιούς και κτηνοτρόφους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούσε το αρτοποιείο «Ίντερνασιονάλ», όπου ήρθε να δουλέψει ο Ζ.

11) Μολονότι η ελληνική παρουσία έμοιαζε ασήμαντη δίπλα σε άλλες εθνικότητες, γινόταν ποσοτικά, αλλά κυρίως ποιοτικά, όλο και πιο φανερό στην περιοχή: το 1907 απογράφονται 116 ομογενείς (σε σύνολο 319), το 1910 δωρίζουν ομαδικά ένα άγαλμα στην πόλη, το 1916 ιδρύουν τον «Ελλ. Σύνδεσμο Αλληλοβοήθειας», στη δεκαετία του 1920 η παροικία, που διακρίνεται από το φιλανθρωπικό της πνεύμα, ήδη έχει κερδίσει την εκτίμηση και τον θαυμασμό της τοπικής κοινωνίας, ενώ νέα απογραφή αποκαλύπτει την ύπαρξη 210 αποδήμων (σε σύνολο 522), το 1923 εγκαθίσταται επίτιμο προξενείο.

12) Η διήγηση του Ζ. κλείνει δυστυχώς με τον ερχομό του στη Μασσαλία, αφήνοντάς μας με την περιέργεια για το πώς βρήκε τα πράγματα στη γενέτειρά του. Πάντως, ο επαναπατρισμός του ήταν σύντομος, γιατί τον Απρίλιο του 1920 μετανάστευσε οριστικά στην Αντοφαγάστα. Αυτή τη φορά μαζί με τη σύζυγό του, τη Λεμονιά Στεφανίδου, τη «μικρή» που έλεγε στο ημερολόγιο. Παρά την οριστική παρακμή της θρυλικής νιτροβιομηχανίας στη δεκαετία του 1930, οι δύο τους, όπως και άλλοι συμπατριώτες τους, κατάφεραν να αντέξουν την κρίση και να πετύχουν στις επιχειρήσεις τους. Έως τότε είχε σταματήσει κιόλας ο ερχομός ελεύθερων μεταναστών και το ελληνικό στοιχείο της περιοχής έψαχνε νέους ορίζοντες στο Σαντιάγο ή το Βαλπαράϊσο.

13) Το 1967 πήραν τέλος τα ταξίδια του Ζ. και ενταφιάστηκε στο «Ελληνικόν Μαυσωλείον», το κοινοτικό κοιμητήριο της Αντοφαγάστα. Το επιβλητικό μνημείο, μέσα στο Γενικό Νεκροταφείο της πόλης, μας θυμίζει την παρουσία της ομογένειας, της οποίας ο αναπτυξιακός ρόλος αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της ιστορίας της βόρειας Χιλής. Αλλά και πέρα των Άνδεων, στο Μπ. Άιρες, που υπήρξε απλή μετάβαση για τον ίδιο, ο παλιός ξενώνας των μεταναστών που έκλεισε τις πόρτες του το 1953, σήμερα, σαν «Μουσείο της Μετανάστευσης», παραμένει μάρτυρας εκείνων των καιρών της ελπίδας και της απογοήτευσης.

Βιβλιογραφία

- Ιστορία του ελληνικού έθνους*, Τόμοι ΙΔ΄-ΙΕ΄. Εκδ. Αθηνών 1977-1978.
- Κατσόμαλος Βασίλης, *Αργεντινά, Χιλή, Ουρουγουάη, Βραζιλία και οι Έλληνες*, [τυπογρ.] Casa Tau, Μπουένος Άιρες 1972.
- Φιλιππίδου Πλάτων Ξ., *Εμπορικός και κοινωνικός οδηγός των Ελλήνων της Ν. Αμερικής*, [εκδ.] Ελληνική Πρεσβεία, Μπουένος Άιρες 1938.
- Χασιώτης Ιωάννης Κ., *Επισκόπηση της ιστορίας της νεοελληνικής διασποράς*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993.
- Centro de Estudios Migratorios Latinoamericanos. *Arribos al puerto de Buenos Aires 1882-1929* (βάσει δεδομένων).
- Departamento de Inmigración (Αργεντινή). *Memorias 1871-1920*, Buenos Aires.
- Diaz Araujo, Enrique. *La semana trágica de 1919*, Universidad Nacional de Cuyo, Facultad de Filosofía y Letras, Mendoza 1988.
- Faure Aprosio Jacqueline. *Οι Έλληνες στην έρημο της Ατακάμα: συμβολή στην ιστορία των ελληνικών παροικιών της Χιλής* (διπλωμ. εργασία), Αριστοτέλειο Παν. Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, 2001.
- Historia de America Latina*, Τόμος 7: Economía y sociedad: 1870-1930/ Εκδ. Leslie Bethell, Critica, Barcelona 1991.
- Lobato, Mirta Zaida και Suriano, Juan. *Atlas histórico de la Argentina*, Sudamericana, Buenos Aires 2000.
- Ochoa de Eguileor, Jorge και Valdes, Eduardo. *Dónde durmieron nuestros abuelos? : los hoteles de inmigrantes en la ciudad de Buenos Aires*, CICOP, Buenos Aires 2000.